

Husvéth András – Kovács Gergely

A kádári egyházpolitika Biharban*

Jelen tanulmány az egyház és egyházpolitika Kádár-korszakbeli viszonyát igyekszik feltárni, elsősorban Bihar térségére fókuszálva országos, illetve megyei összehasonlításban, továbbá az egyházak belső egységeiben vizsgálva a szocialista időszak történéseit. Bár a korszak sok tekintetben sokkal rugalmasabb, gyakorlatiasabb volt, mint a Rákosi-rendszer, mivel az igazán mélyreható egyházpolitikai fordulat az előző időszakban következett be, így mindenképpen indokolt az előzmények bemutatása.

Az egyházak helyzete már közvetlenül a második világháború befejezése után sem volt könnyű, a kommunista párt ugyanis azonnal hozzálátott a hitélet teljes háttérbe szorításához. Első lépésként az egyházak gazdasági háttérét igyekeztek felszámolni úgy, hogy az 1945. évi földreform keretében az egyházi tulajdonban lévő földeket kárpótlás nélkül elvették. Ettől kezdve a hatalom által folyósított egyházi és iskolai segélyek mértékétől, illetve a hívek adakozási hajlandóságától függött az egyházak anyagi helyzete. Következő lépésként az egyházak közéleti és politikai tevékenységét igyekeztek korlátozni az egyházi háttérű szervezetek, egyesületek, társaságok, polgári pártok feloszlásával, továbbá megkezdték az egyházi vezetés hatalmának csökkentését. A harmadik és egyben a döntő csapást az egyházak oktató-nevelő pozícióinak megszüntetése, az iskolák államosítása és mindemellett a hittanoktatás fokozatos felszámolása jelentette.¹

A magas rangú egyházi vezetők elleni koncepciók kirakatperek után létrejött az egyházakon belül egy megalkuvó, együttműködő vonal, aminek összefogására 1950-ben megalakították a nemzetközi békepapi mozgalmat,² melynek tagjai három fő csoportra oszthatók. Egy részük zsarolhatósága miatt kezdett kollaborálni az állammal, másokat az előmenetel vagy más emberi érdekek csapdájával fogtak meg, míg többen azért kerültek kapcsolatba a mozgalommal, mert ettől reméltek jobb feltételeket a papi-lelképásztori munkához.³

A pártállami egyházpolitika végrehajtására létrehozták az Állami Egyházügyi Hivatalt (a továbbiakban: ÁEH), amely 1951-től 1989-ig az egyházak feletti teljes körű adminisztratív felügyeletért elsődlegesen felelős állami szerv volt.⁴ Az ÁEH azonban az egyház irányításának csupán egyik eszköze volt. Mellette a rendőrség, az ÁVH, a kommunista párt és a különböző közigazgatási intézmények is részt vettek a felekezeti élet befolyásolásában.⁵ A magyarországi állami egyházirányításra jellemző, hogy egyszerre volt erős és kiterjedt az ellenőrzés, és az egyházak viszonylagos, korlátozott szabadsága is megfigyelhető volt. Az állam szempontjából a kádári egyházpolitika eredményesnek volt tekintendő, úgy is elérte kitűzött céljait, hogy az egyházak Kelet-Európában szinte egyedülálló mozgásszabadsággal rendelkeztek.⁶

* A X. Bihari Diétán (2017. december 7–8., Berettyóújfalú) elhangzott előadás írott változata.

¹ Völgyesi 2011. 25.

² Tomka 2005. 99.

³ Uo. 104.

⁴ Balogh–Gergely 2005. 295.

⁵ Tomka 2005. 96.

⁶ Balogh 1997. 30–35.

A 1949-es népszámlálás országos felekezeti lélekszámokat mutató adatsoraiban (1. táblázat) még elenyésző arányban szerepeltek a diktatúra által preferált felekezet nélküliek, ugyanis majdnem minden állampolgár valamelyik felekezet bejegyzett híve volt. A nyugati típusú elvilágiasodási folyamattal szemben azonban a Rákosi-rendszer egy felülről szervezett erőszakos elvallástalanítást igyekezett végrehajtani. Ez a hisztérikus antiklerikális politika a forradalom után megváltozott, mivel az állam felismerte, hogy adminisztratív intézkedésekkel nem szüntethető meg a vallásos élet, ezért kidolgozta azt a feltételrendszert, ami révén biztosítani igyekeztek a békés egymás mellett élést, megőrizve a vallás békés, lassú elsorvasztásának célját.

Felekezet	Lélekszám	%
Római katolikus	6.340.424	67,8
Görögkatolikus	248.355	2,7
Református	2.014.707	21,9
Evangélikus	482.152	5,2
Izraelita	133.862	1,5
Görögkeleti	36.010	0,4
Baptista	18.874	0,2
Unitárius	9.447	0,1
Egyéb	7.153	0,1
Ismeretlen	1.521	0,0
Felekezet nélküli	12.291	0,1
Összesen	9.204.799	100

1. táblázat. Hívek száma, százalékos megoszlása felekezetenként az 1949-es népszámlálás alapján.⁷

Vagyis, amíg a Rákosi-korszakban még azok a papok számítottak reakciónak, akik nyíltan szembeszálltak a pártállammal, addig a Kádár-rendszerben már azokat tekintették annak, akik a megengedett hitéleti kereteket túllépve kritizálták az egyházat, vagy a lojális egyházi vezetők ellen felléptek. A párt részéről a reakciós papok az egyház belső problémáinak számítottak, ami a szervezeten belüli fegyelmi büntetéssel megoldható feladatot jelentett, szemben a korábbi adminisztratív intézkedési gyakorlattal. Az MSZMP elvárása volt, hogy az egyházak támogassák a rendszert és a békemozgalomban nemzetközi téren is álljanak ki mellette, küzdjenek reakciós tagjaik ellen, cserébe pedig a papság „haladó” tagjait bevonták a közéletbe és az egyházak anyagi támogatásban részesültek.⁸ A reakciós papokat tehát – ahol csak lehetett – megbízható lojális papokra igyekeztek cserélni, akik életéről a legapróbb részletekig tájékoztak. Solymosi József, volt bárándi lelkészről például feljegyezték, hogy szenvedélyes horgász, a horgászújságba írt cikkeket, díjakat is nyert. Az utódáról azt mondták a faluban, hogy: „nem fogják szeretni, mert Péter János kommunista egyházpolitikájának a híve”.

⁷ Gergely 1990. 31.

⁸ Rajki 2002.

A lojalitás a legtöbb pap számára csak túlélési taktikának bizonyult, amit az ÁEH káderei jelentéseikben több ízben kipellengéreztek.

Hajdú Gyula berettyóújfalui református lelkészről a következő jellemzést írták az ÁEH-nál: „30 hold földet szedett össze, majd ajánlotta fel az államnak. Birta a kulákság bizalmát, ők építettek neki házat is. Hangya felügyelőbizottsági tag volt, és a 20-as években baskötőben próbált Svájcba aranyat csempészni. Baltazár püspök hívta volna Debrecenbe is. 39-ben megjósolja, hogy ha háború lesz, Hitler elveszti azt, de a nyugatiak győzelmére számított. Ellenzi a népi demokráciát, az iskolaállamosításról azt mondja, az »9000 lélekebe szúrt tövis«. Mára változóban van: »Nincs mese, át kell állni, és támogatni az államot«. Franciául és németül jól beszélő, polgári gondolkodású ember” volt a jellemzések szerint, de nem tekintették ellenségnek, mert racionálisan gondolkodott.⁹

Kecskés Balázs szentpéterszegi református lelkész, volt Bihar megyei levéltárnokról a következőket jegyezték fel: ’45-ben az MKP-ba is belépett, de kizárták, többször volt letartóztatásban. Kijelentései: „alig vártuk, hogy megszabaduljunk a nagybirtoktól. De most újra nagybirtokot helyeznek a nyakunkra”; „A maga beadási tervét 200%-ra teljesítette, de azzal szítja a parasztokat, hogy kiszámolja, mennyi beadott nyersanyagból mennyi ipari termék lesz, és azért a parasztnak mennyit fog fizetni. Nagy összeesküvő, minden oldalra azt mond, amit hallani akarnak, mindig kétértelmű, amit mond.”¹⁰

Percz István komádi lelkészről írt jellemzésben kiemelték, hogy itt 500 holdat birto-
kolt az egyház, ebből 63 hold volt a lelkészi javadalom. Kijelentette: „a Komádi parókia felért a kúriai bírósággal”; „Az államosított földet nagyon sajnálja. Egyik fia a falu orvosa, valószínűleg miatta lett megengedőbb, alkalmazkodóbb.” Ez is bizonyítja, hogy családi-egzisztenciális félelem, alkalmazkodás sokakat a lojalis-haladó táborba sodort.

Sarkadi Nagy József esztári lelkészről írták: „siratja a múltat, elutasítja az állam és egyház megállapodását. Nem áttal a templomban politizálni.” Prédikációiban úgy fogalmazott: „Sír a határ, sírnak a barázdák”, vagy: „most tél van, nagy hó van, de majd jön a kekelet?”.

Volt olyan pap is, aki inkább az italozásba menekült és az esküvőn részegen mondta az ifjú párnak, hogy „szeretne géppisztolyt adni a kezükbe ez ellen a világ ellen.” Ugyancsak róla állították, hogy „éjszaka ablakon keresztül jár nőkhez [...]”. A párt céljait szokatlannak számító módszerekkel igyekezett ellehetetleníteni, például az is áll a jelentésben, hogy „Az ifjúsági szervezetet úgy zülleszté szét, hogy a kocsmába szoktatja a fiatalokat” („ez kell nekünk ugye fiúk, nem a negyennapos böjt?”). Kóródy Gyula ártándi lelkészről is az italozásai miatt készült feljegyzés: „Véleményem szerint jó humorú, inkább kocsmárosnak, mint papnak való.”¹¹

A Kádár-rendszerben az a különös helyzet állt elő, hogy a szószékről gyakran ugyanazt szónokolták, mint a népfront gyűlésein, csak az előbbin egyházi, az utóbbin politikai zsargonban.¹² Például püspöki körlevél hívta föl a papságot a fém- és vasgyűjtés szószékről való támogatására, s ugyanígy a nagyüzemi szövetkezeti gazdálkodásra is buzdítaniuk kellett földműves híveiket.¹³ K. Tóth Albert gáborjáni tiszteletes lelkesítő prédikációjában a közös gazdálkodást a favágáshoz hasonlította, ahol egy ember nem sokat ér, de közösen hamarabb kidönthető a nagy fa. K. Tóth Albert szavaival élve: „A közösség megszokozza az egyén képességeit.” Megjegyezték róla, hogy a hitéletet annyira sem forszírozta, amint egy

⁹ MNL HBML XXIII.24. 1. d.

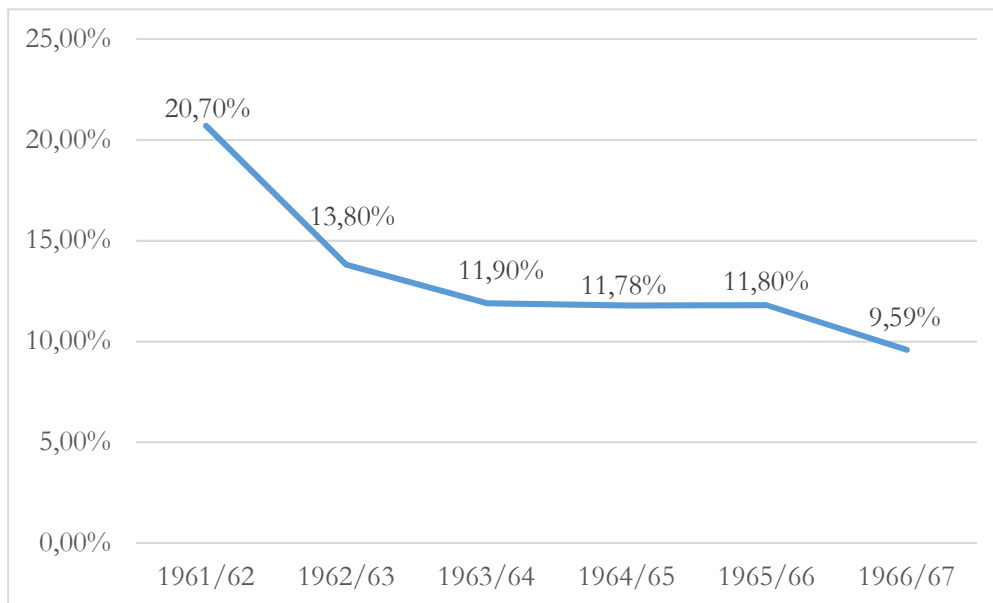
¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Balogh 1997. 30–35.

¹³ Balogh–Gergely 1993. 305., 310.

paptól elvárható lenne.¹⁴ Ahogyan Püspökladányban Sarkadi Nagy Pál lelkész sem, aki beszédében a következőket mondta: „Bár a világ materialista elveket hirdet, de Marx-Lenin-Sztálin tanai az Isten ígéjének megfelelnek. Aki ezek szerint cselekszik, az Ige értelmében cselekszik.”¹⁵

1. ábra. Hittan-beíratások a Berettyóújfalu járásban 1961–1967 között az összes beíratott diák százalékában.¹⁶

A Kádár-korszak a vallásos ideológia és a hitéleti aktivitás ellensúlyozására helyezte a hangsúlyt,¹⁷ aminek jól mérhető terepe a hittan-beíratások alakulása. Egy 1966-os járási VB ülésen elismerően jegyezték meg, hogy „ténylegesen kevesebben járnak hittanra”, mint amennyit a beíratottak száma mutat, és sok szülő csak beíratta a gyereket, de nem járatta tovább. Egyes községekben (pl. Újiráz) pár vallásos család gyerekei tették ki a hittanra járókat, tehát zárt kört jelentettek. 9 községben nem is volt hittanoktatás, mert nem volt jelentkező. Berettyóújfaluban 1700 diákból mindössze 7 jelentkezett.¹⁸ Az 1981-es megyei ÁEH jelentés pedig gyakorlatilag lezártnak tekintette a folyamatot, ahogy mondták: „Az iskolai hitoktatás csökkenő tendenciája 1957 óta töretlen.”¹⁹

¹⁴ MNL HBML XXIII.24. 1. d.

¹⁵ Uo.

¹⁶ MNL HBML XXXV.5.a 11. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1966. november 22. Beszámoló, 1.

¹⁷ Rajki 2002.

¹⁸ MNL HBML XXXV.5.a 11. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1966. november 22. Jegyzőkönyv, 2.

¹⁹ MNL HBML XXIII.24. 35. d. 3/1982.

	Összes beíratkozó (fő)	Hittan-beíratottak (fő)	%
Berettyóújfalui járás	5.375	2.572	48,78
Biharkeresztesi járás	4.564	1.364	33,56
Debreceni járás	14.320	5.469	38,12
Derecskei járás	6.812	2.858	41,95
Polgári járás	4.272	1.366	33,87
Püspökladányi járás	8.435	2.899	38,16

2. táblázat. Összes beíratkozó és hittan-beíratottak száma járásonként és aránya az összes járási beíratott százalékában 1957.²⁰

A forradalmat követő évben nőtt a hittan-beíratottak száma, de a táblázatból így is kiténik, hogy a Berettyóújfalui járás volt a legvallásosabb (2. táblázat) ebben a mutatóban. A megyében azonban az 1957. évi 35,72%-ról 1981-re 0,54%-ra esett vissza a beíratások száma! Ehhez hozzá kell azonban tenni, hogy a korszakban Hajdú-Bihar volt a legkevésbé vallásos megye (5. táblázat), viszont ezen belül a Berettyóújfalui járás adatai inkább az országos átlag felé közelítenek.

1974-ben a megyei bizottság PB ülésén a lentebb látható kimutatást tették közzé a beíratott párttagok gyerekeiről. Az iskolaigazgatókon keresztül név szerint kiderítették, hogy kiknek járnak a gyerekei hittanra, mert úgy találták, hogy sokakról van szó. A párttagokkal személyesen elbeszélgettek a községi pártvezetőségek, és törölték (3. táblázat) a gyerekeiket a beíratottak listájáról. Állításuk szerint a feleségeik intézték a beíratásokat, a tudtuk nélkül (bár volt párttag, aki ellenállt a gyereke kiíratásának, arra hivatkozott, nincs ideje bemenni az iskolába, de általában önkritikát gyakoroltak, mivel „nem törődtek ez ideig megfelelően feleségeik nevelésével”).²¹

	Beíratta (szülő)	Visszavonta (szülő)
Derecske	16	7
Hajdúszovát	2	1
Tépe	6	2
Pocsaj	4	1
Hosszúpályi	2	1
Monostorpályi	3	3
Vértes	2	1
Nagyléta	9	3
Összesen	44	19

3. táblázat. Hittan-beíratások településenként 1973.²²

²⁰ MNL HBML XXXV.5.a 11. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1966. november 22. Jelentés, 1.

²¹ MNL HBML XXXV.1.b 15. d. Pártbizottsági ülés, 1974. május 21.

²² Uo.

A hittan-beíratásokkal kapcsolatban Váncsodon olyan eset is előfordult, hogy egy asszony hittanra toborzott gyerekeket, de a sajátját más iskolába vitte, hogy neki ne kelljen járnia.²³ Itt-ott megesett, hogy párttagok megkereszteltették gyermekeiket, vagy egyházi esküvőt rendeztek gyerekeiknek, de ezért általában felelősségre is vonták őket, a párttagoknál ugyanis a vallás nem volt magánügy. Az ötvenes évek végéig felvettek ugyan vallásos embereket a pártba, de ott nagyon gyorsan le kellett ezt vetközniük.²⁴ Olyan abszurd példa is akadt, hogy a párt a válást is elfogadhatónak tartotta, ha a párok nem tudtak dűlőre jutni.²⁵ A járásban például 1975-ig öt év alatt 14–15 pártfegyelmet osztottak ki egyházi szertartások látogatásáért. Ugyanebben az évben pl. Magyarhomorogon még addig nem is volt polgári temetés.

Ugyanakkor a túlzott dogmatizmust is hibaként rótták fel a párttagoknak, ugyanis sokan bizalmatlanok voltak a hívő párton kívüliekkel szemben. Ezért a pártvezetés felhívta a figyelmüket arra, hogy a vallásosak zöme is egyetért a párt politikájával, vagyis aki hívő, az nem feltétlenül ellenzéki, és a harc nem a vallásos ember, hanem a vallásos világnézet ellen, az emberek megnyeréséért zajlik.²⁶

A párttagokat leszámítva, hivatalosan a vallás magánügy volt, ugyanakkor nem volt „versenysemlegesség”, mert az egyházaknak nem lehetett esélye az állam erőteljes ateista propagandájával szemben. Az ún. progressziót, avagy az egyházak elsorvasztásának folyamatát leginkább az élet három fő eseményéhez kötődő, úgynevezett családi ünnepeken keresztül igyekezett demonstrálni a hatalom, a születés, házasság, halál eseményeit ugyanis a szocializmus kezdetéig a felekezetek celebrálták. A forradalom után a pártállam ezen egyházi ceremóniák kiváltására hívta létre saját társadalmi ünnepeit és szertartásformáit. Tehát egyrészt továbbra is adminisztratív eszközökkel korlátozták az egyház befolyását, másrészt törekedtek arra, hogy az emberek ne szakadjanak ki a közösségi létből, vagyis ezek az ünnepek maradjanak a közösség előtt zajló személyes szertartások egy párhuzamos rituálérendszer keretében.

A Rákosi-korban ugyanis csak állami ünnep volt, a személyes lét ünnepei el voltak nyomva, és az emberektől folyamatosan azt követelték, hogy személyes élményként éljenek meg elvont társadalmi eszméket. A Kádár-rendszer azonban igyekezett megfordítani ezt a viszonyt, és a személyes lét eseményeit igyekezett a közösséghez kapcsolni, közössé tenni mindent, ami személyes. Ez a jól felmért társadalmi igény vezetett a társadalmi ünnepek létrehozásához.

A keleti blokk más országaiban már létezett, Magyarországra azonban a Kádár-rendszer első éveiben vezették be a keresztelő szocialista alternatívájaként létrehozott névadó ünnepséget. A rendezvény számára külön termet biztosítottak, ahol kultúrműsor köszöntötte a kicsiket és szüleiket, az esemény rangját pedig azzal is emelték, hogy a gyerekeknek járó pénzösszeget itt, ünnepélyesen, egyben adták át, nem pedig elaprózva, mint a korábbi gyakorlat szerint.²⁷ A névadók országos és megyei adatainak összevetéséből (2. ábra) kitűnik, hogy az országos átlaghoz képest Hajdú-Biharban népszerűbb volt a „szocialista keresztelő” intézménye, amelyet a megyék országos rangsorát szemléltető táblázat (4. táblázat) is jól kifejez.

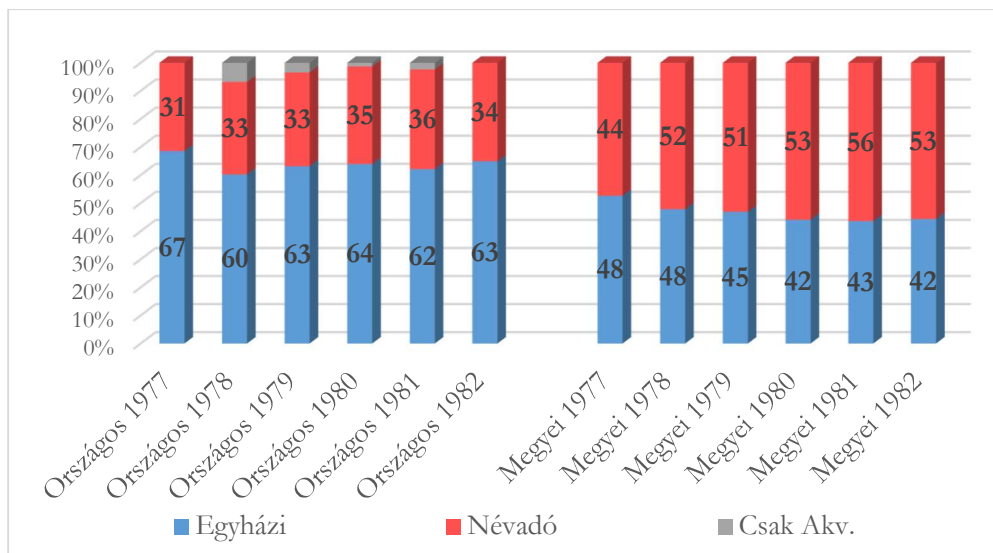
²³ MNL HBML XXXV.5.a 11. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1966. november 22. Jelentés, 2.

²⁴ MNL HBML XXXV.5.a 12. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1968. november 12. Jelentés, 3.

²⁵ Szabó 2006. 32.

²⁶ MNL HBML XXXV.5.a 17. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1975. szeptember 18. Beszámoló, 3–4.

²⁷ Kalmár 1995. 58.

2. ábra. „Keresztelési” adatok megoszlása országos, illetve megyei viszonylatban az összes születés százalékában 1977–1982.²⁸

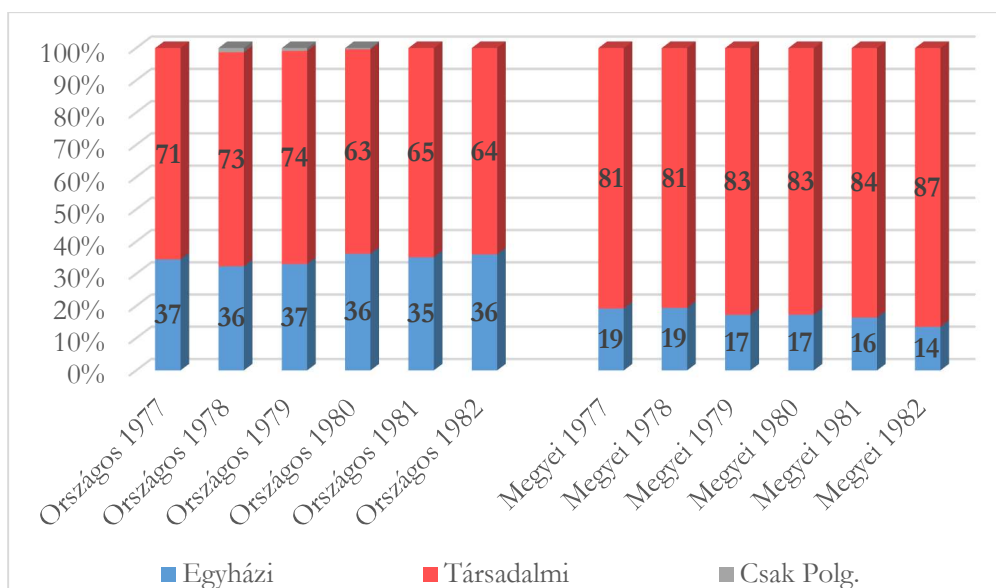
Megye	1980	1981	1982
1. Szolnok	51,3	51,5	54,4
2. Hajdú-Bihar	53,3	56	53,7
3. Budapest	56,3	59,1	52,4
4. Békés	48,2	52,6	48,6
5. Csongrád	41,5	39,3	45,4
6. Fejér	38,2	37,2	39,4
7. Somogy	35,5	37,7	36,4
8. Komárom	35,2	36,1	35,6
9. Heves	30,5	28,3	33,5
10. Baranya	32	32,9	29,2
11. Zala	30	30,1	29,1
12. Veszprém	27,4	24,2	27,8
13. Nógrád	31,8	27,9	27,4
14. Tolna	25,3	25,4	36,4
15. Győr	23,4	25,3	25,9
16. Bács	24,7	25,2	24,8
17. Szabolcs	20,2	21,5	24,4
18. Pest	18,1	19,3	20,2
19. Borsod	19,5	19,2	20,1
20. Vas	18,6	18,5	17,5

4. táblázat. Névadók aránya megyénként az összes születés százalékában 1980–1982.²⁹

²⁸ MNL HBML XXIII.24. 35. d. 3/1982. Jelentés, 23.; MNL HBML XXIII.24. 41. d. 2/1984. Jelentés, 26.

²⁹ MNL HBML XXIII.24. 41. d. 2/1984.

A polgári szertartás szerinti ünnepélyes és KISZ-esküvők munkahelyi, szakszervezeti vagy más társadalmi szervezeti szervezésben voltak a legelterjedtebbek. A Népművelési Intézet 1959 őszére új vőfélykönyvet adott ki, melyben egyesítették a helyi hagyományokat a modern világnézeti elemekkel. Az országos és megyei összehasonlításból jól kitűnik, hogy a társadalmi esküvők mutatójában élen járt Hajdú-Bihar megye (3. ábra), és ebből következően az egyházi házasságkötések oldaláról vizsgálva pedig a sor végén kullogott (5. táblázat).

3. ábra. Házassági adatok megoszlása országos, illetve megyei viszonylatban az összes esküvő százalékában 1977–1982.³⁰

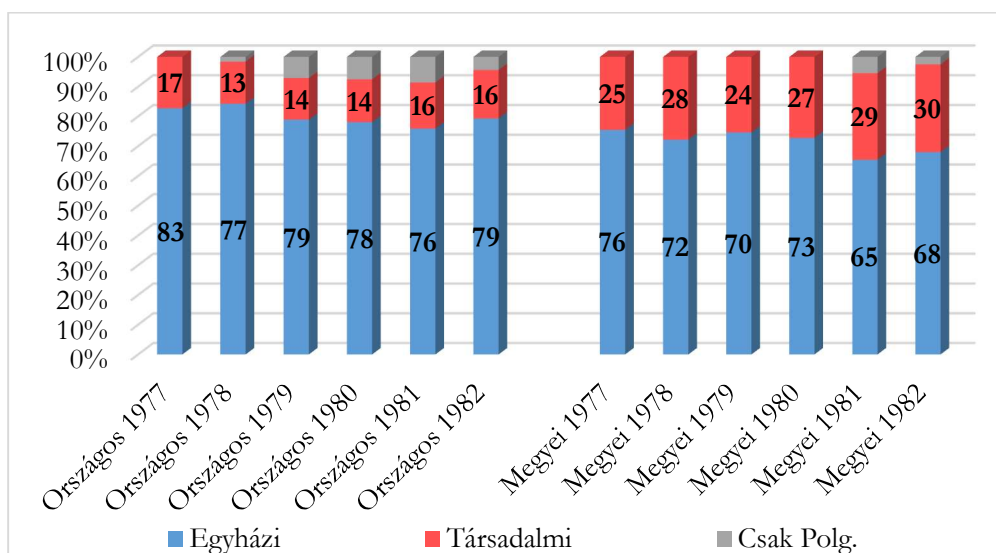
Megye	1980	1981	1982
1. Vas	80,2	76,2	80,6
2. Zala	55,1	54,7	57,5
3. Szabolcs	57,6	56,4	57,6
4. Győr	63,5	54,9	55,8
5. Veszprém	48,5	49,9	49,2
6. Somogy	43,9	46,6	47,7
7. Bács	54,8	44,8	47,1
8. Pest	37,5	36,1	44
9. Tolna	45,3	51,3	41,6
10. Borsod	43,1	41,4	40,9
11. Heves	43,7	38,3	40,7
12. Nógrád	45,9	42,2	40

³⁰ MNL HBML XXIII.24. 35. d. 3/1982. Jelentés, 23.; MNL HBML XXIII.24. 41. d. 2/1984. Jelentés, 26.

Megye	1980	1981	1982
13. Komárom	32,6	32,3	37,4
14. Baranya	36,4	39	36,1
15. Fejér	32,3	32,2	22,6
16. Csongrád	24,6	24,3	23,9
17. Budapest	18,3	17,2	19,2
18. Szolnok	18,9	18,2	18,8
19. Békés	16,1	16,8	18,2
20. Hajdú-Bihar	17,3	16,4	13,5

5. táblázat. Egyházi házasságkötések megyénkénti aránya az összes esküvő százalékában 1980–1982.³¹

A gyászszertartások esetében a temetkezési vállalatok egyaránt segítették az egyházi és polgári szertartásokat, de ügyelniük kellett arra, hogy a polgári temetések olcsóbbak és díszesebbek legyenek. Ugyanakkor a társadalmi temetések tekintetében volt a legsikerlenebb (4. ábra) az állami propaganda, mivel az idősebb generáció tudatát kevésbé tudták átformálni.³² Az idősek többsége még egyházi temetést igényelt, így gyors változásra nem számíthatott a pártállam ebben a jelzőszámában. A lassabb átalakulás országos viszonylatban így is gyors volt, és az összesített adatok alapján Hajdú-Bihar (6. táblázat) vált az ország legelvallástalanodottabb megyéjévé. A Berettyóújfalura vonatkozó diagram (5. ábra) is mutatja, hogy a pártállam egy emberöltő alatt kinevelte a vallásosságot az emberek többségéből. A családi ünnepek megoszlásából (7. táblázat) az is kiderül, hogy mely egyházaknak volt a legnagyobb szerepe megyénkben a társadalmi ceremóniák mellett.

5. ábra. Temetési adatok megoszlása országos, illetve megyei viszonylatban az összes haláleset százalékában 1977–1982.³³

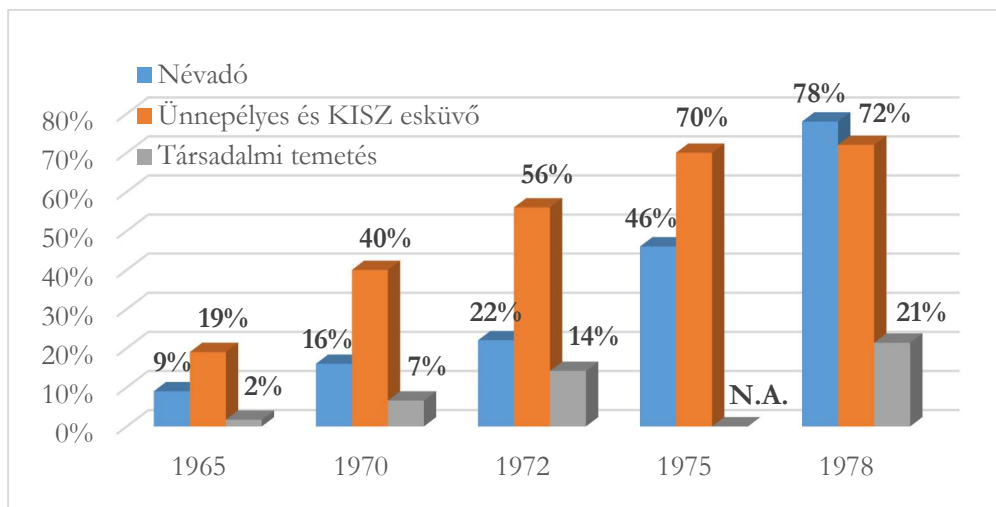
³¹ MNL HBML XXIII.24. 41. d. 2/1984.

³² Kalmár 1995. 59.

³³ MNL HBML XXIII.24. 35. d. 3/1982. Jelentés, 23.; MNL HBML XXIII.24. 41. d. 2/1984. Jelentés, 26.

Megye	1980	1981	1982
1. Hajdú-Bihar	27,2	29,1	29,5
2. Békés	26,7	28,2	26,7
3. Szolnok	23	24,3	26,1
4. Csongrád	22,1	20,5	21,8
5. Budapest	18	20,5	21,7
6. Komárom	18,5	19,9	21,2
7. Nógrád	15,5	18,6	19,5
8. Fejér	11,9	12,5	13,2
9. Győr	12,1	12,6	12,8
10. Borsod	12,5	13,2	12,6
11. Pest	8,1	9,8	12,3
12. Baranya	11,7	12,5	11,9
13. Heves	9,3	11,3	11,4
14. Somogy	9,8	9,5	10,8
15. Veszprém	9,4	9,6	10,5
16. Szabolcs	9,7	9,4	9,7
17. Tolna	8,3	9,2	9,5
18. Zala	9,4	9,4	8,3
19. Bács	6,3	6,3	6,9
20. Vas	5,5	6,7	6,5

6. táblázat. Polgári temetések megyénkénti aránya az összes temetés százalékában 1980–1982.³⁴

7. ábra. Társadalmi családi események aránya Berettyóújfaluban az összes szertartás százalékában 1965–1978.³⁵

³⁴ MNL HBML XXIII.24. 41. d. 2/1984.

³⁵ MNL HBML XXXV.5.a 13. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1970. február 10. Jelentés, 2.

	Református	Római katolikus	Görög-katolikus	Evangélikus	Névadó, Társadalmi esküvő/temetés	Összesen
Születés	2702	999	794	8	4896	9433
Házasság	463	288	253	1	4328	5173
Temetés	3400	763	451	15	1717	6404

8. táblázat. Családi ünnepek száma Hajdú-Bihar megyében 1978-ban a felekezeteknél és a társadalmi ceremóniákon.³⁶

Az új ünnepi formák elsősorban a nagyvárosokban, az iparvidékeken terjedtek el, ahol első generációs munkások tömegei éltek, akiknek hiányzott a hagyomány, de a régit már nem lehetett folytatni az új közegben. Második nagyobb csoport a térszerek irányította kisközségek, ahol a szövetkezet által szponzorált névadóknak, esküvőknek volt nagy népszerűsége.

A fenti kimutatás (7. táblázat) alkalmas a hívek száma alapján történő rangsorolásra is. Mivel a megye és így a bihari térség is eredendően református többségű volt, ez az arány a korszakban sem változott a hívek számának szüntelen csökkenése ellenére. A folyamatos lemorzsolódás mellett egy átstrukturálódás is megfigyelhető volt a bihari egyházmezőn belül, ugyanis a református keresztelés, esketés, temetés tekintetében a hetvenes évek végére már nem Berettyóújfaluban történt a legtöbb egyházi családi ceremónia, mint a korábbi időszakokban, hanem Komádiban, ami jelzi azt, hogy a falusias közegben jobban tartotta magát az egyházi hitélet.³⁷ Az egyházak lélekszámát tekintve, a reformátust a katolikus egyház követte, majd pedig a görögkatolikusok következtek.

Nemcsak a megyében, de a járáson belül is a reformátusok voltak a legtöbben. Az Egyházügyi Hivatal úgy jellemezte: „*a kapcsolat velük a legjobb*”, illetve „*minden fórumon pozitívan és támogatólag állnak a rendszerhez*”, továbbá „*nagy erővel dolgoznak az első számú politikai szövetséges státuszának megtartásáért*”. Rivalizáltak a katolikusokkal és sok téren a kisegyházakkal is. Egyes egyházi iskolákról kijelentették: „*A tanács vagy a Hazafias Népfőrd egy kisebb érdeklődést kiváltó rendezvényeit sokszor ők mentik meg. [...] Ünnepeik igen magas érzelmi töltéssel, nagyon színvonalas műsorral zajlanak le, még az április 4-i vagy november 7-i műsorok is jobbak, mint az állami iskolákban.*” Utóbbi kijelentés különösen érdekes annak fényében, hogy ez az Állami Egyházügyi Hivatal jelentése.³⁸ A rendszer ugyanis úgy volt kialakítva, hogy az egyházak minden apró engedményért lekötözöttnek érezték magukat.³⁹

Az állami kitüntetéssel is rendelkező Bartha Tibor, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke szinte a teljes Kádár-korszakot lefedő (1958–1986) hivatali ideje alatt hazai és nemzetközi viszonylatban is elismert munkát végzett, és az állammal való aktív együttműködés mellett az ún. „*szolgáló egyház*” teológiáját követte.⁴⁰ A püspök többek kö-

³⁶ MNL HBML XXIII.24. 29. d. 25/1979.

³⁷ Uo.

³⁸ MNL HBML XXIII.24. 35. d. 3/1982. Jelentés, 10.

³⁹ Tomka 1991. 74.

⁴⁰ MNL HBML XXIII.24. 17. d. 2/1973. Jelentés, 1.

zött szorgalmazta az egyházi élet fellendítését, a bihari egyházmegye „*anyagi és lelki*” rend-behozását is.⁴¹ A pártállam részéről a reformátusokkal való együttműködés azért is fontos volt, mert ők voltak a legtöbben és ez által nagy hatással bírtak a többi egyházra is.⁴²

Az Egyházügyi Hivatal jellemzése szerint a hitélet stagnált, de a hitéletet élők erősen kötődtek az egyházhoz. Az ÁEH 1972. évi jelentése megállapította, hogy évről évre 1–2%-kal csökkent a lelkészek száma (elhalálozások, nyugdíjazások és elköltözések miatt), főleg a reformátusoknál, és Biharban.⁴³ A korabeli jelentések szerint az a kettősség figyelhető meg, mely szerint a vallásosság általában visszaszorult, viszont ennek nem mond ellent, hogy helyenként az átlagnál erősebb volt a hitélet. Minden egyháznál kialakult ugyanis egy szilárd mag, aki elkötelezetten kitartott az egyháza mellett és anyagilag is támogatta azt.⁴⁴

Az 1968-as járási VB-jelentés alapján különösen erősek voltak a reformátusok Berettyóújfaluban, Komádiban, Hencidán, Váncsodon, Szentpéterszegen. Itt bizonyos törekvések is voltak a hitélet fejlesztésére, amelyek már feszegették a határokat. Ezzel együtt is úgy tapasztalták, hogy a református egyházzal volt a legjobb az együttműködés, a reformátusokat lehetett a legjobban különböző társadalmi akciókba bevonni. Viszont a szekták⁴⁵ felé való közeledésre is ők voltak a legfogékonyabbak.⁴⁶

A diktatúra az Egyházügyi Hivatalt elsősorban a leginkább ellenálló katolikusok ellenőrzésére hozta létre, viszont a Kádár-rendszerben – bár intenzív hitéleti törekvéseik voltak – már velük sem volt annyi probléma, mint korábban. Noha még így is köztük volt a legtöbb reakciónak bélyegzett pap egy 1968-as járási VB-ülés szerint, ők sem jelentettek igazi veszélyt, nyílt társadalomellenes fellépésük nem volt, inkább lassú elszigetelődés jellemezte őket.⁴⁷

Más volt a helyzet a jelentésekben szektákként emlegetett kiségyházakkal, melyeknek számarányuknál jelentősebb volt az aktivitásuk. A társadalom egyes rétegeinek transzcendencia iránti igényeit már nem elégítették ki a hagyományos egyházak nyújtotta keretek, így ezt a hiányzó személyesebb, közvetlenebb vallásgyakorlási lehetőséget a kisebb gyülekezetekben keresték.⁴⁸ 1968-ban két jelentősebb szektának minősített felekezet volt a járásban: baptista és adventista. Berettyóújfaluban mindkettőnek önálló gyülekezete volt. A baptisták kb. 400-420-an voltak, az adventisták 75-80-an. Az egyházak anyagi helyzete fokozatosan romlott a korszakban, a reformátusok az állami segítséggel éppen fenntartották magukat, a katolikusok helyzete aránylag rendezett volt. A kisebb gyülekezetek anyagilag jobban álltak, mert a hívek nagyobb mértékű adakozása mellett a történelmi egyházakhoz képest lényegesen kisebb infrastruktúrát kellett fenntartaniuk.⁴⁹ Hitük megélése is sokakban megütközést keltett, amelyet a következő, még a megyei bizottság ülésén is szóba került eset is bizonyít: 1974-ben Hosszúpályiban a posta egyik dolgozója baptista lett, és a munkahelyén a leírások szerint „*hangosan énekelni és imádkozni szokott*”, prédikált a lakosságnak, az egyik postai kézbesítőt pedig be is szervezte az egyházába. A

⁴¹ MNL HBML XXIII.24. 16. d. 1/1972. Jelentés, 4.

⁴² MNL HBML XXIII.24. 17. d. 2/1973. Jelentés, 1.

⁴³ MNL HBML XXIII.24. 16. d. 1/1972. Jelentés, 1.

⁴⁴ MNL HBML XXXV.5.a 12. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1968. november 12. Jelentés, 3.

⁴⁵ A Horthy-korszakban szektának minősített felekezeteket a szocializmusban is következetesen így nevezték.

⁴⁶ MNL HBML XXXV.5.a 12. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1968. november 12. Jelentés, 2.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ MNL HBML XXIII.24. 29. d. 28/1979. Jelentés, 4.

⁴⁹ MNL HBML XXXV.5.a 12. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1968. november 12. Jelentés, 2–3.

derecskei járási pártvezetőség ezért javasolta a posta igazgatóságának, hogy vezetői beosztásából az illetőt mozdítsák el, mivel bizalmas munkakört töltött be.⁵⁰

A korai Kádár-korszak jellegzetes vonása volt a „lekáderezés” intézményesült volta. A felsőoktatásba jelentkező diákok, áthelyezésre, előléptetésre várók, de sok esetben még a gépjárművezetői jogosítvány letételére jelentkezők is számíthattak arra, hogy rákérdeznek az ők (vagy szüleik) előéletére, a forradalom alatt tanúsított magatartásukra, a rendszer iránt mutatott hozzáállásukra.

1959-ben az MSZMP Derecskei Járási Végrehajtó Bizottsága foglalkozott Holló László Pocsaj községi református lelkész fia Berettyóújfalui Kollégiumba való felvétele kapcsán a véleményadással. Ismertették, hogy Holló László a forradalom alatt Sárándon tevékenykedett, ahol tagja volt a forradalmi bizottmánynak és eszmei irányító szerepet töltött be, amiért büntetésül Pocsajba helyezték át. Pocsajban valószínűleg nem tudtak Holló László múltjáról, mint a levélből kiderül, ott támogatták a fia kérelmét, mert a templomi igehirdetésen támogatólag szólt a mezőgazdasági szövetkezés fontosságáról, így a helyi pártvezetésben jó vélemény alakult ki róla. A járási pártbizottság azonban Holló László „előélete” ismeretében nem javasolta a fia felvételi kérelmének elfogadását. Jellemző, hogy a fiatal fiú továbbtanulásáról teljes egészében az édesapja forradalom alatti tevékenysége alapján határoztak. A fiatalról annyira nem esett szó sem, hogy még a teljes neve sem derül ki az iratból.⁵¹

De olyan példa is akadt, amikor a párt megengedőbben állt hozzá a lekáderezetthez. Egy esetben Zsáka párttitkára, Gulyás József 1961-ben kapott levelet az Egri Pedagógiai Főiskola pártszervezetétől, melyben az adott évben érettségizett Orbán Júlia előéletéről, körülményeiről tudakozódtak. Kérésük szerint a zsákai pártvezetés „*a nevezettről és családjáról mindenre kiterjedő véleményt küldeni szíveskedjék, megjelölve azt, javasolják-e főiskolai felvételét*”. Gulyás József csúcsvezetőségi titkár postafordultával megküldött válaszában kifejtette, hogy a család tagjai „*szegény proletár emberek*”, akik az „*ellenforradalom*” alatt semmilyen tevékenységet nem fejtettek ki. Orbán Júlia apja az állami gazdaság dolgozójaként megbecsült személy volt, akinek azonban volt egy „*hibája*”: a vallásosság. Az adott időszakban is a zsákai református gyülekezet egyházfia volt, az egyházi temetésekre is járt énekelni. A leányáról leírta a pártvezető, hogy nem tudnak arról, hogy ő különösebben hívő lenne, az azonban „*kétes, hogy nincsen-e a szülei befolyása alatt*”. A párttitkár így két tűz közé került, hiszen mint leírta, szociális helyzete miatt javasolja Orbán Júlia felvételét, a család vallásossága miatt azonban nem. Végül mégis megengedő álláspontra helyezkedett, azzal a hasonlattal oldva fel a helyzetet, billentve mégis a fiatal lány javára a véleményét, miszerint: „*rossz fának is van jó gyümölcse*”. Megfigyelhető, hogy ennél az esetnél a párt megengedőbbnek mutatkozott, és a lány szegényparaszti származására hivatkozva esélyt adtak neki, támogatták továbbtanulásában.⁵²

Az „*antiklerikális*” politika magában foglalta a „*vallás elleni harcot*” és az „*ateista nevelést*”. Az előbbieket a hetvenes években már igyekeztek mellőzni, utóbbi fogalom helyett pedig a „*világnevelés*” közhasználatba kerülését sürgették. Azaz a fenti dogmatikus szóhasználat kerülésével úgy igyekeztek támadni az egyházat, hogy közben a párt és a felekezetek

⁵⁰ MNL HBML XXXV.1.b 15. d. Pártbizottság ülése, 1974. május 21.

⁵¹ MNL HBML XXXV.6.b 2. d. Titkári iratok, 1959.

⁵² MNL HBML XXXV.5.c 129. d.

közötti párbeszéd ne sérüljön.⁵³ Ez az ellenséges közeg próbára tette az egyházak alkalmazkodóképességét, mivel ekkor jutott oda az egyház történelme során először, hogy a templomba járás és a vallásos élet megélése (legalább a kötelező külsőségek szintjén) nem volt kötelező, vagy a társadalom és az állam részéről legalábbis erőteljesen elvárt. Így az akkori helyzetben a korábbi évszázadok gyakorlatával ellentétben nem a hívek fordultak az egyházakhoz, hanem az egyházaknak kellett gondoskodniuk arról, hogy a hívek felkeressék a templomokat, sőt, hogy egyáltalán maradjanak hívek. Ez az addig nem tapasztalt helyzet új kihívás elé állította, új módszerek alkalmazására sürgette a magyar egyházakat, amelyeknek – ha meg akarták tartani a híveiket – folyamatos kapcsolattartásra volt szükségük. Az egyházak vállalták is ezt az állam részéről kéretlen pluszfeladatot.

Ebből következően minden felekezet túlélése zálogaként tekintett a hitélet megújítására. Újirázon például előfordult, hogy egy meghalt pártaktivista családját is felkeresték és harangoztak neki, pedig párttemetése volt.⁵⁴ Új vonás volt az egyházak részéről a „keresztény szocializmus” gondolata, mely szerint az egyházak a társadalmi rendszerektől függetlenek, ezzel próbálva alkalmazkodni, összeegyeztetni működésüket a rendszerrel, hangsúlyozva, hogy nem összeférhetetlenek.⁵⁵

Az egyház igyekezett rugalmasabbá válni. Újirázon például a reggeli istentiszteletet az esti órákra tették át, hogy munkaidő után is oda lehessen érni, a hétközi vallási ünnepeket pedig vasárnapra, vagy munkaszüneti napokra helyezték át. Váncsodon például a papok házi agitálásokat is végeztek, beteglátogatás, egyházi esküvőre való felhívás keretében, Hencidán pedig télen házi bibliaféléőrákat szerveztek.⁵⁶

Egy 1970-ben megtartott járási VB-ülésen hangzott el, hogy az egyházak igehirdetési módszereikben felhasználták a kor legkorszerűbb technológiai vívmányait, a magneto-font, a diavetítőt, mint szemléltető eszközt, és a papok motorral, kocsival jártak a hívekhez, így mozgékonyabbak voltak, ezáltal könnyebben lehetővé vált az olyan templomon kívüli kisebb szertartások megtartása, mint a házszentelők vagy a beteglátogatások. Ez utóbbival igyekeztek előre bebiztosítani az egyházi temetést, ahol pedig sokszor utaltak arra, hogy az üdvözüléshez egyházi szertartású temetés szükséges.⁵⁷ Jegyesoktatáskor is hittani ismereteket nyújtottak, agitáltak, a házassulandókat pedig többször kihirdették a templomban, mivel ilyenkor mindig illett ott lenni az érintetteknek. Az egyházi esküvőket magasztosra, ünnepélyesre szervezték és megindító beszédeket tartottak. A lelkészek meglátogatták a gyermeket váró fiatalokat, sőt, sok esetben a névadózott gyerekeket is megkeresztelték.⁵⁸ A közösségi életet igyekeztek átvinni a vallásos életéről más formákra is. A közművelődés terén is próbáltak az egyházak feladatokat vállalni, például előadás-sorozatokat tartottak, irodalmi esteket, hangversenyeket, sportrendezvényeket, vagy az ifjúság számára kirándulásokat, vetélkedőket rendeztek.⁵⁹ A magyarországi egyházak tehát igyekeztek alkalmazkodni az új kor új lehetőségeihez, kihívásaihoz, és próbáltak megfelelni a 20. század embere igényeinek és elvárásainak.

⁵³ Mészáros 1994. 112.

⁵⁴ MNL HBML XXXV.5.a 11. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1966. november 22. Jegyzőkönyv, 1.

⁵⁵ MNL HBML XXXV.5.a 11. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1966. november 22. Jegyzőkönyv, 4.

⁵⁶ MNL HBML XXXV.5.a 11. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1966. november 22. Beszámoló, 2.

⁵⁷ MNL HBML XXXV.5.a 12. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1968. november 12. Jelentés, 3.

⁵⁸ MNL HBML XXXV.5.a 13. d. Végrehajtó Bizottság ülése, 1970. február 10. Jelentés, 5.

⁵⁹ MNL HBML XXIII.24. 41. d. 2/1984. Jelentés, 4.

A vallásosság látható kifejeződési módjai 1947–53 között – a kemény egyházüldözés ellenére, melyben a pártállam parancsuralmat próbált gyakorolni az egyházakban – a világháború előtti szint fölé emelkedtek, mivel az egyházak a túlélésük érdekében egyfajta versenyhelyzetbe kerültek és kénytelenek voltak felvenni a harcot a hatalommal szemben.⁶⁰ Ezután a vallásosság rövid ideig stagnálni látszott. 1958–1978 között viszont a régió számos országában, köztük hazánkban is, gyorsabb és nagyobb mérvű elvallástalanodás zajlott, mint a világ más részein.

Hajdú-Bihar megyén belüli összevetésben kijelenthető, hogy a bihari térség jobban őrizte vallásos hagyományait a szocializmus évtizedeiben, mint ahogy az a megye más részeinek településein megfigyelhető, azonban az országos átlaghoz így is csak alulról közelített. Ez pedig arra enged következtetni, hogy sikeresek voltak a pártállam szekularizáció irányába tett lépései. A vallástól való eltávolodás okai között sok mindenre szokás hivatkozni: az 1956 utáni reménytelenségre, a téesz-szervezésre és a falusi társadalom széthullására, az elektronikus tömegkommunikáció gyors terjedésére, a megváltozott életstílusra és a koraszülött jóléti államra egyaránt.⁶¹

Az átstrukturálódott, töredezett társadalom felé pedig már nem volt akkora vonzereje az egyházaknak. Debrecent leszámítva Hajdú-Bihar megye nem számított nagyvárosi közegnek és szocialista értelemben iparvidéknek sem. A nagyfokú elvallástalanodás inkább a nagyobb városokba irányuló migrációnak és ezáltal a falusi életformából kiszakadt első generációs munkások tömegeinek volt betudható, illetve annak, hogy a megye lakossága zömében (70%) református vallású volt, és az együttműködő egyházkerület a vallásosság mérséklése ügyében a pártállam hatékony eszközének bizonyult.

A hetvenes évek a nagy társadalmi átalakulások kora. Azért is fordulópont sok tekintetben, mert ekkorra lezajlik egy nemzedékváltás: felnőttek azok, akik a háború éveiben vagy azután születtek, és ez a korosztály volt az, amelyik már nem nőtt bele úgy a vallásosságba, mint a korábbi generációk.

A nyolcvanas évekre pedig már hiába enyhült a helyzet, mégis mindennél kevesebben jártak templomba, noha ekkor már lényegében lehetett volna. Egyrészt az állami nyomás érett be, másrészt az egyház sem igazán tudta megszólítani az embereket.⁶² Pedig ekkorra már az Egyházügyi Hivatalnak sem volt érdeke tovább gyengíteni az egyházakat, ami abban is tükröződött, hogy a támogatások felhasználásának háromnegyedéről már az egyházak dönthettek, az ÁEH mindössze a fennmaradó egynegyedről rendelkezett. Az engedmények mögött az is állt, hogy az ÁEH az egyházak teljes elsorvasztásával a saját létjogosultságát szüntette volna meg.

A „*kétvágányú egyház*” elmélete szerint azonban az egyházak teljes elsorvadása csak látzat, mivel a hivatalos gyakorlattal párhuzamosan haladva a már korábban elszigetelten megkezdődő egyházi újjáéledés 1978-ban statisztikailag azonos mértékűvé vált a vallást elhagyók számával. Kis bázisközösségekre építkező csoportok alakultak például a temp-

⁶⁰ Balogh–Gergely 1993. 315.

⁶¹ Tomka 1999. 553.

⁶² Tomka 1991. 74.

lomi gyülekezeteken kívül összejáró fiatalokból, akik így egyaránt kikerültek mind az állami, mind pedig az egyházi ellenőrzés alól is. Ezek a kisközösségek ugyanis az egyházi hierarchiát sem ismerték el, így a papság részéről „*szektásnak*” minősítve rendszabályozni igyekeztek őket.⁶³

Végezetül álljon itt egy szemléltető példa az ateista propaganda mindenre kiterjedő befolyásoló tevékenységére vonatkozóan, amely áthatotta az oktatást, a tankönyvírást, a kultúrát, a könyvkiadást is: a magyar kiadásokban Karl May Winnetou c. regényéből egyszerűen kihagyták, hogy Winnetou halála előtt megtért, és keresztényként, az örök életbe vetett hittel halt meg.⁶⁴

⁶³ Uo.

⁶⁴ Kálmán 2007. 216.

András Husvéth – Gergely Kovács

The Kadarian Church Policy in Bihar

The supremacy of the church traditionally spread out to the whole life of people till the end of World War II.

However, this was straight against the atheist views of the communist leadership that was gradually gaining power after 1945, so the churches like the 'Clerical Reaction' became the number one ideological rivals and pursued by all means their fight off.

The proceedings taking place in several arenas started off with the elimination of the economic power of the churches, the fighting off of their public and political acts and of their educational position.

The complete bled out of the denominations continued with the formation of one priest-pastor layer that was mostly loyal to and dependent on the realm, until the forceful turn to irreligiousness, which the original aim was, took place in the mid-70s.

In the present study, we show the local manifestations of this event in Bihar, comparing them via several examples with country-wide events.

Források

MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
XXIII.24.	A Hajdú-Bihar Megyei Tanács VB. Egyházügyi előadójának iratai.
XXXV.1.b	MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága. Pártbizottság iratai.
XXXV.5.a	MSZMP Berettyóújfalui Járási Bizottsága. Vezetőségi iratok.
XXXV.5.c	MSZMP Berettyóújfalui Járási Bizottsága. Alapszervezetek iratai.
XXXV.6.b	MSZMP Derecskei Járási Bizottsága. Titkári iratok.

Szakirodalom

Balogh 1997.	Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben. In: <i>Eszmélet</i> , 9. (1997) 34. sz. 30–35. Online: http://www.eszmelet.hu/balogh_margit-egyhaz-es-egyhazpolitika-a-kadar-rendszerben/
Balogh–Gergely 1993.	Balogh Margit, Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Bp., 1993.
Balogh–Gergely 2005.	Balogh Margit, Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. Bp., 2005.
Gergely 1990.	Gergely Jenő: Egyházak, egyházpolitika 1945–1968. In: <i>História</i> , 12. (1990) 3. sz. 31–35.
Kálmán 2007.	Kálmán Peregrin: Az egyház 1956 után. In: <i>Magyar Katolikus Egyház 1956</i> . Szerk.: Szabó Csaba. Bp., 2007. 207–235.
Kalmár 1995.	Kalmár Melinda: Megőrzött és átalakított ünnepek. In: <i>História</i> , 17. (1995) 9–10. sz. 58–60.
Mészáros 1994.	Mészáros István: <i>Kimaradt tananyag II</i> . Bp., 1994.
Rajki 2002.	Rajki Zoltán: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. In: <i>Egyháztörténeti Szemle</i> , 3. (2002) 2. sz. 74–86.
Szabó 2006.	Szabó Csaba: Egyházpolitika és a katolikus egyház. In: <i>História</i> , 28. (2006) 6–7. sz. 32–33.
Tomka 1991.	Tomka Miklós: <i>Magyar katolicizmus 1991</i> . Bp., 1991.
Tomka 1999.	Tomka Miklós: A magyar vallási helyzet öt dimenziója. In: <i>Magyar Tudomány</i> , 160. (1999) 5. sz. 549–559.
Tomka 2005.	Tomka Ferenc: Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés. Bp., 2005.

Völgyesi 2011.

Völgyesi Zoltán: A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig. In: Mediárium, 5. (2011) 4. sz. 25–34. Online: Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis, http://epa.oszk.hu/01500/01515/00010/pdf/EP_A01515_mediarium_2011_4_25-34.pdf